

Малая Г. Д.

ПОДІЇ «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ» У СВІТЛІ МЕМУАРИСТИКИ ТА ЕПІСТОЛЯРІЮ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ

На основі мемуарів і епістолярію висвітлено реакцію представників українського дисидентського руху на визначні події в Чехословаччині 1968 р. Ці еґо-джерела дають змогу з перших вуст дізнатися про захоплення, надії, сум і розпач, що охоплювали дисидентів протягом нетривалого часу. Хоча через суб'єктивний характер ці джерела потребують додаткового критичного аналізу та верифікації, мемуари надають виняткові свідчення та враження про ці події. Реформи в Чехословаччині дали дисидентам сподівання на перспективи розвитку демократичних процесів у Радянському Союзі. Однак різке придушення процесів демократизації чехословацького суспільного життя розвіяло ілюзії про можливості трансформації радянського тоталітарного режиму. У статті розглянуто основні джерела інформації, якими послуговувались дисиденти. Розглянуто ключові аспекти культурної взаємодії між українською і чехословацькою інтелігенцією до і під час «Празької весни», а також конкретні реакції та заходи, вжиті українськими дисидентами після вторгнення до Праги.

Ключові слова: дисидентський рух, «Празька весна», мемуари, листи, самвидав, лібералізація.

Мемуари та епістолярій є важливими джерелами для реконструкції ширшого контексту певної історичної епохи, охоплюючи різноманітні аспекти, від політичних подій до емоційного стану та світогляду автора. Ці джерела дають змогу не лише відтворити історичні факти, а й дослідити їхній вплив на індивідуальний і колективний досвід суспільства. Такий аналіз відображає важливі зміни в ідентичності, світогляді та емоційному стані суспільства відповідно до контексту історичних подій. При цьому не можна ігнорувати високий рівень суб'єктивності й тенденційності мемуарів як джерел, які базуються на особистому досвіді і переживаннях автора. Їх використання у дослідженні потребує особливої уваги шляхом ретельного критичного аналізу та верифікації з іншими джерелами. Окрім того, через дистанцію у часі між подіями та моментом написання мемуарів, свідчення авторів можуть містити неточності й узагальнення. Тому щоденники та листи, що були написані під час самого перебігу подій і не зазнавали подальших втручань, можуть бути більш надійними джерелами, оскільки більш точно й безпосередньо відображають добу. Проте слід враховувати, що інформація, яка міститься в мемуарах та епістолярії, часто є унікальною, а відповідно інформаційний потенціал цих джерел є значним. Відповідно до цього, мемуари та епістолярій дисидентів мають особливу цінність, адже допов-

нюють традиційні історичні джерела й надають додаткові можливості для розуміння та інтерпретації історичних процесів.

Однією з ключових подій, яка позначилася на перебігу дисидентського руху, стала «Празька весна». Цю історичну подію широко відображено в мемуарах і листах українських дисидентів, які відтворили не лише фактологічний хід подій, а й особисті оцінки та реакції. Ці джерела є важливими для вивчення реакції громадянського суспільства на тогочасні політичні та соціальні події в умовах тоталітарного режиму і сприяють глибшому розумінню значення дисидентського руху у Центрально-Східній Європі.

В українській історіографії багато напрацьовано, що висвітлюють окремі аспекти причетності українських дисидентів до «Празької весни». Серед цих досліджень варто виокремити праці Олега Бажана, який вивчає реакцію радянської влади на події «Празької весни» і, зокрема, є упорядником відповідних архівних документів¹ і монографії про тодішнього першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста². Наукова розвідка Володимира Дмитрука висвітлює реакцію і настрої українського суспільства, зокрема і диси-

¹ «Празька весна у документах Галузевого державного архіву Служби безпеки України», 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, упорядник Олег Бажан (2008), 54–137.

² Олег Бажан, Петро Шелест: «Вірю в розквіт мості рідної України...» (Київ: Парламентське видавництво, 2021), 352.

дентів, на події 1968 р. у Чехословаччині³. Для цієї статті важливими є джерелознавчі праці, які зосереджуються на дослідженні мемуарів як історичного джерела в певний відрізок часу. Наприклад, Людмила Касян вивчає вплив тоталітарної системи на індивідуальний досвід за спогадами дисидентів⁴, а Наталія Загоруйко аналізує комунікаційний потенціал епістолярію шістдесятників і їхні спроби конструювати альтернативний дискурс⁵. Значна частина монографії Радомира Мокрика про антиколоніальний дискурс шістдесятників⁶ побудована на відповідному джерельному матеріалі. Так само Олег Рарицький у своєму доробку спирається на обширний джерельний комплекс, однак особливу увагу приділяє аналізу мемуарів у структурі художньо-документального метажанру⁷. Ця стаття є спробою конструювати осмислення реакції українських дисидентів на ключову подію їхнього часу, а саме на «Празьку весну», що мало відображення у їхніх публікаціях, листах і спогадах.

Перші місяці 1968 р. вирізнялись похваленим політичного та культурного життя в тодішній Чехословаччині. Вільні зібрання і дискусії, скасування цензури преси, побудова «соціалізму з людським обличчям», спроби реформування і демократизації партії — усе це відповідало сподіванням представників українського дисидентського руху, «усіх обігрівала “Празька весна”»⁸. Вони не забарилися скористуватись чехословацьким «вікном у світ». У 1968 році за кордоном було опубліковано, перекладено та поширено твори «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби і «Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”» В’ячеслава Чорновола. Ці праці привернули увагу світової громадськості до українського національного питання, тим самим порушивши той інформаційний простір, що до того визначався впливом радянської пропаганди. Як зауважив американський журналіст

українського походження, тодішній очільник українського відділу «Радіо Свобода» у Нью-Йорку Ростислав Хомяк, і хоча «рік 1968 був роком Чехо-Словащини», але висвітлення пресою питань прав українців ширше, ніж будь-коли, сприяло уявленню, що «1968 рік був деякою мірою також роком України»⁹.

Плекаючи надії на можливість подібних перетворень і змін у радянській Україні, Іван Світличний у листі до чеської україністки, близької подруги багатьох дисидентів Зіни Генік-Березовської від 8 квітня 1968 р. пише: «Раді за вас, та водночас тішимо себе думкою, що й нам від того гірше не буде, а тільки краще»¹⁰. Ще один учасник дисидентського руху, літератор і кінокритик Роман Корогодський поділяв «ревності» І. Світличного, звертаючись до тієї ж адресатки, яка «дихає свіжим повітрям, обирає зі свободи Свободу і знову дихає свіжим повітрям, свіжим повітрям», адже сам належав до «бідних ідалго з України, у яких немає біжучих досягнень»¹¹. Між тим, коли в сусідній Чехословаччині розгорталась подія «Празької весни», в Україні вже завершився короткий період «відлиги», цензура лише посилювалась. У 1965 р. відновились арешти інтелігенції і настав «брежнєвський застій», який позбавив СРСР перспектив подальшої лібералізації. Тому, очевидно, атмосфера початку 1968 р. була просякнута відчуттям піднесеності серед представників дисидентського руху, що сприяло їхній активності та прагненню освоювати нові можливості. Ще до «Празької весни» Чехословаччина приваблювала українську інтелігенцію. Уже з початку 1960-х налагоджувались контакти між представниками інтелектуального середовища, зростала кількість перекладів, відбувались обміни літературою. Пізніше Чехословаччина стане одним з альтернативних каналів передання самвидаву на Захід. Михайлина Коцюбинська зазначала, що, займаючись описом архіву З. Генік-Березовської, «зіткнулася з цілою бібліотекою самвидаву — автографи й машинописні тексти В. Симоненка, І. Світличного, Є. Сверстюка, цілої когорти молодих поетів і прозаїків-шістдесятників — практично все, що “ходило” між нами в Україні, знайшло своє місце й застосування в Чехословаччині (передруки, переклади), значною мірою завдяки Світличному особисто»¹². Зв’язок

³ Володимир Дмитрук, «Реакція українського суспільства на події 1968 року в Чехословаччині», *Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр.* 27 (2018): 84–105.

⁴ Людмила Касян, «Опір тоталітарній системі як ключова тема автобіографічно-мемуарного дискурсу українських шістдесятників», *Poznańskie Studia Slawistyczne* 6 (2014): 119–127.

⁵ Наталія Загоруйко, «Епістолярна публіцистика шістдесятників», *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія* 2, № 42 (2019): 190–194.

⁶ Радомир Мокрик, *Бунт проти імперії: українські шістдесятники* (Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2023), 416.

⁷ Олег Рарицький, «Художньо-документальна проза українських шістдесятників: жанрова специфіка і поетика» (Дис. д-ра філол. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017), 412.

⁸ Лесь Танюк, «З Іваном і без Івана», у *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, упоряд. Леоніда Світлична та Надія Світлична (Київ: Видавництво «Час», 1998), 143.

⁹ Ростислав Хомяк, «Небувалий 1968: Україна справді на міжнародному форумі», *Сучасність* 12, № 96 (1968): 84.

¹⁰ «Додаток І. Листи до Зіни Генік-Березовської», у М. Коцюбинська, *Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість* (Київ: Дух і літера, 2009), 333.

¹¹ Там само, 247.

¹² «Парнас, який завжди з тобою... Листи Івана Світличного», у М. Коцюбинська, *Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість* (Київ: Дух і літера, 2009), 546–547.

із закордонними каналами передання самвидаву серед дисидентської мережі підтримували різноманітними методами, а окремі особистості відіграли ключову роль у збереженні та поширенні матеріалів. Зокрема, І. Світличний у листах «абсолютно своїми» називав Бориса Тимошенка, Миколу Плахотнюка, Ростислава Доценка¹³. Майже всі номери видання «Українського вісника» протягом 1969–1972 рр. було передано за кордон завдяки зусиллям студентки з Чехословаччини Ганни Коцур. До розповсюдження як і чехословацьких видань в УРСР, так і українських у ЧРСР також були причетні представник української громади Словаччини Юрій Бача та редактор «Дуклі» Павло Мурашко. Про власний досвід передання самвидаву і його транспортування за кордон згадував дисидент Ярослав Кендзьор: «Першу плівку я передав П. Мурашку. З ним я познайомився у Львові. Ми домовилися, щоб він на подвір'я не заходив, а зустрілися коло знаку, де закінчується село. Я приїхав на велосипеді та йому передавав пакунок з плівками. І він перевозив їх до Чехословаччини. Другий номер я приховав в оголених коренях осики чи тополі, де П. Мурашко сам їх забрав. Потім з Валентиною Чорновіл вчилася Г. Коцур, і вона передавала 3 і 4 випуски за кордон»¹⁴.

У 1968 році ця взаємодія лише посилилась, вирізняючись відчуттям більшої свободи і природності. Іван і Леоніда Світличні отримали запрошення від Василя Мурашка, українського культурного діяча, батька дисидента та політв'язня Павла Мурашка, відвідати Прагу, і розглядали таку поїздку як цілком реальну¹⁵. Михайлина Коцюбинська вирішила відновити вивчення чеської мови¹⁶. Проте невдовзі виявилось, що реальність була далекою від очікувань. Якщо І. Світличний від самого початку сумнівався щодо можливості здійснити цю подорож — «При всьому своєму оптимізмові — я ідеаліст»¹⁷, то це суто через бюрократичний нюанс — брак роботи з 1966 р. і, відповідно, характеристики з місця роботи. Протилежні обставини були у дружини Світличного, Леоніди: на той момент вона обіймала посаду старшого викладача в Київському інженерно-будівельному інституті, отримала характеристику, яку слід було завізувати в райкомі партії. Однак характеристику їй не завізували,

і не через «політичну неблагодійність», як могло здатися, а, ймовірно, через заплановану військову операцію в Чехословаччині¹⁸. Про побоювання радянських владних структур щодо можливих «провокацій» із боку дисидентів згадував і Лесь Танюк. На початку липня 1968 р., за місяць до вторгнення радянських військ у Прагу, відбулась подорож «киян і львів'ян» до Карпат, у якій брали участь троє Світличних — Іван, Леоніда і Надія, її подруга Груня Лишак, а також Олена Антонів, дружина В'ячеслава Чорновола, Валентина, його сестра, Лесь Танюк і Неллі Корнієнко, Раїса Мороз, Іван Русин і Микола Рачук¹⁹. Л. Танюк описав постійний і неприхований нагляд за групою з боку органів, імовірно пов'язаний із тим, що «кагебешники були переконані, що ми затіяли свою акцію для того, щоб перейти кордон і взяти участь у їхніх планованих подіях (з протилежного боку барикад), або маємо якісь рації й передаємо чехам “радянські таємниці”. Все це було б кумедним, якби не виявилось потім кривавим»²⁰.

Дисиденти, які в 1968 р. «усі раптом стали такі запеклі чехословакофіли»²¹, активно шукали альтернативних джерел інформації. У самвидаві стихійно поширювали документи «Празької весни» — матеріали з'їзду письменників ЧРСР, «Дві тисячі слів», «Програму дій КПЧ»²². Традиційно, новини з Праги отримували через радіостанції «Радіо Свобода» та «Голос Америки». Також вдавалося отримувати чехословацьку пресу, зокрема дуже популярними були переклади газет «Mladá fronta» і «Literární listy»²³. Листування і зустрічі дисидентів із чеськими знайомими додатково сприяли спростуванню радянської пропаганди. Особливо відомим був часопис «Дукля», де дисиденти «могли прочитати тих авторів, яких не дозволялося друкувати в Україні», і водночас «самі почали друкувати там свої тексти. В основному ті, в друковій яких нам відмовляли вдома»²⁴. Леонід Плющ підкреслював, що «радість весною настільки заливала сторінки

¹⁸ Леоніда Світлична, «Поруч з Іваном», у *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, упоряд. Леоніда Світлична та Надія Світлична (Київ: Видавництво «Час», 1998), 34.

¹⁹ Раїса Мороз, *Проти вітру. Спогади дружини політичного політв'язня* (Харків: Права людини, 2012), 80.

²⁰ Танюк, «З Іваном і без Івана», 171.

²¹ Коцюбинська, *Листи і люди*, 333.

²² Леонід Плющ, *У карнавалі історії. Свідчення* (Київ: Космос, 2018), 141.

²³ Леонід Грабовський, «Незламний дух», у *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, упоряд. Леоніда Світлична та Надія Світлична (Київ: Видавництво «Час», 1998), 208.

²⁴ «Ця книжка змінила усе моє життя... Розмова з Іваном Дзюбою», у *Бунт покоління. Розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Свєрстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком]*. (Київ: Дух і літера, 2004), 108.

¹³ Там само, 546.

¹⁴ Олена Мельникова, «Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960 — початку 1990 рр.» (Дис. канд. наук із соц. комунікацій, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Міністерство освіти і науки України, 2018), 320.

¹⁵ «Додаток І. Листи до Зіни Генік-Березовської», 333.

¹⁶ Там само, 275.

¹⁷ Там само, 333.

“Дуклі”, що не треба було знати інших чехо-словацьких газет і журналів, щоб зрозуміти, що справді прийшла “весна”»²⁵. Це значно контрастувало з матеріалами у офіційній радянській пресі. Л. Плющ обурювався тим, як радянські газети систематично викривляли матеріали іноземної преси про події «Празької весни», шукаючи підтвердження імперіалістичних намірів країн Заходу щодо Чехословаччини²⁶. Такий контраст між офіційною радянською інтерпретацією подій і дійсністю лише вкотре підсилював для дисидентів необхідність продовжувати свою інформаційно-комунікаційну діяльність, поширюючи альтернативну або заборонену офіційною владою інформацію.

Для українського дисидентства події 21 серпня 1968 р. стали радше несподіваними, ніж очікуваними, хоча вони усвідомлювали природу радянського тоталітарного режиму. Таке раптове і жорстоке завершення «соціалізму з людським обличчям» викликало шок і розчарування серед дисидентського кола. За три тижні до введення військ у Прагу певну надію вселяли організовані на зламі липня і серпня 1968 р. перемовини представників Президії ЦК КПЧ і Політбюро ЦК КПК у прикордонному словацькому містечку Чірна-над-Тисою. Радянська сторона мала надію, ще перемовини призведуть до виконання чехословацьким керівництвом її вимог, спрямованих на контроль над ЗМІ, очищення партії від конкретно названих «ревізійністів», приборкання антисоціалістичних тенденцій тощо. Чехословацька делегація пішла на певний компроміс, тому результатом перемовин стали спільні заяви про «колективну відповідальність у справі захисту соціалізму». Проте цим перемовинам передували ще одні — приватна зустріч в Угорщині Петра Шелеста із секретарем ЦК КПЧ, словацьким політиком українського походження Василем Біляком. П. Шелест відіграв ключову роль у підготовці військової агресії проти Чехословаччини: йому вдалося переконати В. Біляка у необхідності скласти лист, який містив підписи певних членів партії та уряду, незадоволених можливістю «контрреволюційного перевороту», та, відповідно, прохання про допомогу від радянської сторони²⁷. Отримавши такий лист-запрошення на форумі у Братиславі 3 серпня 1968 р., радянське керівництво вже мало основу для «легалізації» військового вторгнення до іншої країни. Не будши свідомою цього, після зустрічі у Чірна-над-Тисою інтелігенція все ж

такі мала певні сподівання, що влада не наваяжиться на подібні кроки. Друзі з Чехословаччини також відкидали можливість вторгнення, хоча визнавали своє становище хитким. Тоді багато хто з них розмірковував, «чи ж ваші лідери такі дурні, щоб пиляти гілку, на якій сидять самі?»²⁸. Деякі продовжували вірити в «дружбу» і «інтернаціоналізм»²⁹.

Придушення «Празької весни» призвело до переосмислення деяких уявлень про соціалізм у діячів руху. І. Дзюба до 1968 р. вірив, що «найкращим розв’язанням для нас був би демократичний соціалізм», а підтримка тоді демократизації Чехословаччини сприяла б тому, що «ми б напевно, дійшли до того, до чого дійшли нині, але цивілізованішим шляхом, спокійно й мали б міцніший фундамент»³⁰. І справді, в період «Празької весни» дисидентська спільнота захопилася ідеєю «соціалізму з людським обличчям», активно демонструючи підтримку Александра Дубчека та його політичних реформ. І. Дзюба зазначав: «Те, що тоді пропонував Дубчек, в те ще вірилося, воно мало велику силу над людиною»³¹. Валентин Мороз також позитивно оцінював постать А. Дубчека і навіть звертався до Петра Шелеста з пропозицією «засвоїти цей урок» комуністів Чехословаччини³². Петро Григоренко пішов далі — він став співавтором листа до керівництва Чехословацької ССР зі схваленням його внутрішньої політики. Також йому вдалося передати до чехословацького посольства в Москві особистий лист А. Дубчеку, де дисидент продублював власне захоплення його діяльністю³³. Документи «Празької весни» лише зміцнювали віру дисидентів у перспективі політичних трансформацій у країні. Як згадував Л. Плющ, «демократизм, гуманізм і правдивість “Програми дій КПЧ” переконали нас більше, ніж що-небудь інше, що чехо-словацька компартія справді почала будувати “соціалізм з людським обличчям”»³⁴. Уже пізніше, аналізуючи події серпня 1968 р., дисидент висловить своє розчарування в тому, що А. Дубчек «не організував всенародного пасивного спротиву, на кшталт чехословацького варіанта гандизму»³⁵. Попри це, більшість дисидентів не опікувались критикою чехословацької влади, оскільки вже пізніше

²⁸ Танюк, «З Іваном і без Івана», 171.

²⁹ Плющ, *У карнавалі історії*, 141.

³⁰ «Ця книжка змінила усе моє життя», 114.

³¹ Богдан Підгірний, *Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах*, ч. 2 (Тернопіль: Підручники і посібники, 2003), 230.

³² Валентин Мороз, *Есеї, листи й документи* (1975), 169.

³³ Петро Григоренко, *Спогади*, пер. Дмитро Кислиця (Детройт: Українські вісті, 1984), 598–600.

³⁴ Плющ, *У карнавалі історії*, 142.

³⁵ Там само, 186.

²⁵ Плющ, *У карнавалі історії*, 141.

²⁶ Там само, 142.

²⁷ Див. докладніше: Бажан, *Петро Шелест*, 244–251.

почали доходити думки, що вторгнення в тих умовах було неминучим. Важливість змін під керівництвом А. Дубчека визнавав і Євген Сверстюк. Попри занепокоєння щодо повторення сценарію Угорської революції³⁶, він відмовлявся вірити у можливість військового вторгнення у Прагу, оскільки вважав, що це «означало б поставити крапку на ідеології комунізму, яка хоче протриматись у світі як “мрія усього прогресивного людства”»³⁷. Опинившись на момент вторгнення у сімейній подорожі Гуцульщиною, Є. Сверстюк спостерігав, як люди неспроможні досягнути те, що відбулося, та подолати свій страх: «Перелякані вдаватимуть співучасників, аби не подумали про них, що вони проти»³⁸. Є. Сверстюк відчував і власну безпорадність, описуючи, що навколо нього утворилась зона «безнадійності, де все приречено, бо разом із законами впали повага і самоповага»³⁹.

Подібне розчарування і руйнування ілюзій щодо можливої еволюції Радянського Союзу під впливом прикладу Чехословаччини переживали багато дисидентів. У російських колах зазвичай серпень 1968 р. вважають тією демаркаційною лінією, з якої можна ввести початок правозахисного руху. А вихід дисидентів 25 серпня в Москві — першим публічним протестом. Але що прикметно, серед українських дисидентів подібні аналогії є нечисленними. Можливо, це пояснюється згаданою ситуацією, що склалася в радянській Україні в 1960-ті рр.: переслідування української інтелігенції, вигнання з партії, арешти тощо. Сам початок 1968 р. в УРСР відзначився критикою «Собору» Олесея Гончара; переслідуваннями за підпис так званого «Листа-139» проти репресій і закритих судів над шістдесятниками; звільненнями з роботи та відрахуванням з інститутів за покладання квітів до пам'ятника Тарасу Шевченку 22 травня; арештом Олесея Назаренка за написання листівки «Звернення до киян» до річниці перепоховання Тараса Шевченка на Чернечій горі в Каневі; продовженням викликів до КДБ і обшуків⁴⁰. Тому видається цілком логічним визначення українськими дисидентами у своїх мемуарах 1965 року як «перелому», коли «повіяло неосталінізмом, по-

чали закручувати гайки»⁴¹, вкотре відбулось переосмислення ставлення до радянського режиму, переходу до інших форматів опозиції.

Після військового вторгнення в Чехословаччину та придушення процесів демократизації перед дисидентами постало запитання, якою має бути реакція на події, адже «ті, хто тоді мовчав, сприяли чехословацькій трагедії»⁴². Л. Плющ згадував, що був не єдиним, хто безуспішно намагався отримати громадянство Чехословаччини⁴³, а Л. Танюк зазначив у своєму щоденнику⁴⁴, що члени європейських комуністичних партій почали масово здавати свої квитки⁴⁵. Після демонстрації дисидентів у Москві стало очевидним, що подібний протест у Києві може знищити самвидав як явище через невелику кількість тих, хто був причетний до його підготовки. Український композитор і захисник прав людини Леонід Грабовський згадував, що після «Празької весни» І. Світличний закликав своїх однодумців «будь-що продовжувати кожному свою справу. Треба писати книжки, музику, малювати, знімати кіно, доки вдасться. На все свій час»⁴⁶. Утім, були випадки, коли реакція на придушення набирала жертвних форм. Мар'ян Гатала, який допомагав Івану Гелю передруковувати і поширювати матеріали українського самвидаву, ставився до цієї діяльності як до «справді потрібної, проте допоміжної, підготовчої, мобілізуючої, тимчасової, після якої, або паралельно з нею, настане ота вирішальна, доленосна, подвижницька»⁴⁷. За місяць до того, як Василь Макух здійснив акт самоспалення в 1968 р., М. Гатала обговорював з І. Гелем своє рішення здійснити подібний акт протесту, вибравши для цього

⁴¹ Сверстюк, *На полі честі*, 149.

⁴² Плющ, *У карнавалі історії*, 138.

⁴³ Там само, 143.

⁴⁴ Танюк, *Твори. Щоденники без курюр*, 103.

⁴⁵ До слова, практика виходу з партії і подання прохань щодо позбавлення громадянства СРСР була поширеною серед правозахисників. Найбільш відомими є зречення радянського громадянина Надією Світличною і Василем Стусом. 10 грудня 1976 р. в заяві до Центрального комітету КПРС Надія Світлична зазначила: «Як вільна людина, як матір дитини, я з усією відповідальністю, сьогодні, в день Прав людини, заявляю, що після всього пережитого, вважаю нижче людської гідності бути громадянином найбільшого, наймогутнішого і найдосконалішого концтабору в світі». Через два роки, Василь Стус напише подібне: «Мати радянське громадянство є неможливою для мене річчю. Бути радянським громадянином — це значить бути рабом. Я ж до такої ролі не надаюся. Чим більше тортур і знущань я зазнаю — тим більший мій опір проти системи наруги над людиною і її елементарними правами, проти мого рабства». Див. докладніше: Л. Огнева, *Та, що світила всім. Листи, статті, спогади* (Київ: ФОРМ МАСЛАКОВ, 2021), 158–159, 346.

⁴⁶ Грабовський, «Незламний дух», 209.

⁴⁷ Іван Гель, «Мар'ян Гатала», Дисидентський рух в Україні: Віртуальний музей, відвідано 18 лютого 2024, <https://museum.khpg.org/1338899551>.

³⁶ Угорська революція 1956 р. — протести проти радянського впливу і вияв прагнення до політичних і соціальних реформ із боку угорського населення, що переросли в збройне повстання. Після 12 днів спротиву революцію було придушено радянським військовим втручанням.

³⁷ Євген Сверстюк, *На полі честі: У 2 кн., т. 1, Не вже то я?* (Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2015), 224.

³⁸ Там само, 224.

³⁹ Там само, 225.

⁴⁰ Див. докладніше: Лесь Танюк, *Твори. Щоденники без курюр. В 60 томах*, т. 24 (Київ: Альтерпрес, 2013), 155–158.

Львів і майдан біля оперного театру поруч із пам'ятником Леніну. Тоді І. Гелю вдалося переконати Мар'яна цього не робити, а важливим аргументом стало те, як світ відреагував на самоспалення Василя Макухи і Яна Палаха: якщо смерть останнього викликала резонанс серед світової громадськості, то про самоспалення В. Макуха було лише кілька повідомлень на радіостанціях. В. Макух реалізував свій відчайдушний протест у Києві 5 листопада 1968 р., за два місяці до самоспалення студента Я. Палаха в Празі. Після вчинку В. Макуха Мар'ян Гатала висловлював думку, що серед українців ще будуть ті, хто пожертвує собою. Хоча вчинки Василя Макухи та Мар'яна Гатала не були прямою реакцією на придушення «Празької весни», вони є відображенням певних аспектів соціальної та політичної атмосфери спротиву радянському репресивному режиму. Реформи у Чехословаччині сприймалися як символ боротьби за свободу та права людини, а військове згортання їх могло стати стимулом для роздумів про застосування подібних акцій протестів. І. Гель наводив слова М. Гатала перед початком «Празької весни»: «Зараз ми робимо те, що вимагають обставини. Для справжнього чину ще не пора. Але настане час, коли лише наша кров змиє бруд окупантів з нашої землі»⁴⁸. Після масових арештів 1972 р., відчуваючи загрозу бути заарештованим, М. Гатала, зібравши робітників у цеху, де працював, коротко висловився про окупацію України і репресії проти борців за українську державність і проткнув своє серце ножицями.

Отже, мемуари та епістолярій є важливими джерелами для розуміння не лише конкретних історичних подій, а й глибинних процесів, які впливали на формування суспільства в цілому. Зважаючи на різноманітність мемуарних джерел українських дисидентів, можна підкреслити їхній значний потенціал для вивчення подій, зокрема пов'язаних із «Празькою весною». Серед цих джерел можна виокремити листування Зіни Генік-Березовської з Романом Корогодським, Іваном Світличним, Михайлиною Коцюбинською, а також щоденники Леся Танюка і спогади Івана Геля, Леоніда Грабовського, Раїси Мороз, Леоніда Плюща, Леоніди Світличної, інтерв'ю Івана Дзюби. Українські дисиденти пере-

бували в особливому становищі щодо доступу до інформації про події «Празької весни» у 1968 р. Їхні тісні зв'язки з чехословацькою інтелігенцією не лише забезпечували дисидентам додаткові джерела інформації, а й сприяли виникненню почуття солідарності та дотичності до міжнародного руху за свободу та права людини. Аналіз цих джерел продемонстрував, що спогади І. Геля, М. Коцюбинської, інтерв'ю І. Дзюби та листи варто розглядати як важливі джерела, що більше відображають особисті переживання та реакції на соціально-політичні події. Ці документи є цінними свідченнями індивідуального досвіду та емоційного ставлення до досліджуваного нами періоду. Водночас, спогади Л. Грабовського, Л. Плюща, Л. Світличної та щоденник Л. Танюка виявились більш інформативними джерелами завдяки детальному та хронологічному опису подій 1968 р., тим самим даючи змогу проникнути в суть і динаміку тогочасних перетворень та виявити ключові моменти, які визначали подальший розвиток дисидентського руху. Подібний підхід до висвітлення подій «Празької весни» забезпечує глибше і більш комплексне розуміння цього історичного періоду. З самого початку чехословацькі події 1968 р. викликали ентузіазм, дисиденти сприймали чехословацькі перетворення як перспективу політичних змін і запровадження свобод у Радянському Союзі. Вторгнення військ країн Варшавського пакту і придушення лібералізації стало глибоким розчаруванням для багатьох дисидентів. Утрачені можливості та зруйновані надії стали особистою трагедією для тих, хто вірив у побудову «соціалізму з людським обличчям» у СРСР. Реакція українських дисидентів не могла вплинути на ситуацію в Чехословаччині. Представникам українського та чехословацького дисидентського руху довелося вкотре зробити невтішні висновки та остаточно відкинути будь-які ілюзії щодо сутності СРСР. Це передбачало усвідомлення себе в новій реальності, де ідеали свободи знову зазнали поразки. Однак розчарування не призвело до прийняття цих реалій дисидентами, радше навпаки — продемонструвало необхідність подальшого зосередження зусиль на зміцненні опозиційного руху та виступах проти порушень прав людини в Радянському Союзі.

⁴⁸ Іван Гель, «Мар'ян Гатала».

Bibliographic References

- Bazhan, Oleh. *Petro Shelest: "Viriu v rozkvit moiei ridnoi Ukrainy..."*. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 2021.
- Dmytruk, Volodymyr. "Reaktsiia ukrainskoho suspilstva na podii 1968 roku v Chekhoslovachchyni". *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky: mizhvid. zb. nauk. pr.* 27 (2018).

- Hel, Ivan. "Marian Hatala". *Dysydentskyi rukh v Ukraini: Virtualnyi muzei*. Vidvidano 18 liutoho 2024. <https://museum.khpg.org/1338899551>.
- Hryhorenko, Petro. *Spohady*. Perekladach Dmytro Kyslytsia. Detroit: Ukrainski visti, 1984.

- Kasian, Liudmyla. "Opir totalitarnii systemi yak kliuchova tema avtobiohrafichno-memuarnoho dyskursu ukrainskykh shistdesiatnykiv". *Poznańskie Studia Slawistyczne* 6 (2014): 119–127.
- Khomiak, Rostyslav. "Nebuvaly 1988: Ukraina spravdi na mizhnarodnomu forumi". *Suchasnist* 12, № 96 (1968).
- Kotsiubynska, Mykhailyna. *Lysty i liudy. Rozdumy pro epistoliarnu tvorhist*. Kyiv: Dukh i litera, 2009.
- Melnykova, Olena. "Osoblyvosti dysydentskykh komunikatsii v ukraini 1960-pochatku 1990 rr.". Dys. kand. nauk iz sots. komunikatsii, Dniprovskiy natsionalnyi universytet imeni Olesia Honchara Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, 2018.
- Mokryk, Radomyr. *Bunt proty imperii: ukrainski shistdesiatnyky*. Kyiv: A-ba-ba-ha-la-ma-ha, 2023.
- Moroz, Raisa. *Proty vitru. Spohady druzhyny politychnoho politvaznia*. Kharkiv: Prava liudyny, 2012.
- Moroz, Valentyn. *Esei, lysty y dokumenty*. 1975.
- Ohnieva, L. *Ta, shcho svityla vsim. Lysty, statii, spohady*. Kyiv: FOP Maslakov, 2021.
- "Parnas, yakiy zavzhdy z toboiu... Lysty Ivana Svitlychnoho". V *Lysty i liudy. Rozdumy pro epistoliarnu tvorhist*. Kyiv: Dukh i litera, 2009, 546–547.
- Pidhirnyi, Bohdan. *Netsenzurnyi Stus. Knyha u 2-kh chastynakh*. Ch. 2. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 2003.
- Pliushch, Leonid. *U karnavali istorii. Svidchennia*. Kyiv: Komora, 2018.
- "Prazka vesna u dokumentakh Haluzevoho derzhavnogo arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy". Z *arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*. Uporiadnyk Oleh Bazhan, 2008.
- Rarytskyi, Oleh. "Khudozhno-dokumentalna proza ukrainskykh shistdesiatnykiv: zhanrova spetsyfika i poetyka". Dys. d-ra filol. nauk, Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, 2017.
- Sverstiuk, Yevhen. *Na poli chesty: U 2 kn*. Kn. 1, *Nevzhe to ya?* Kyiv: TOV "Vydavnytstvo 'Klio'", 2015.
- Svitlychna, Leonida, & Nadiia Svitlychna. *Dobrookyi. Spohady pro Ivana Svitlychnoho*. Kyiv: Vydavnytstvo "Chas", 1998.
- Taniuk, Les. *Tvory. Shchodennyky bez kupiur. V 60 tomakh*. T. 24. Kyiv: Alterpres, 2013.
- "Tsia knyzhka zminyala use moie zhyttia... Rozмова z Ivanom Dziuboiu". U *Bunt pokolinnia: Rozmovy z ukrainskymy intelektualamy zapysaly y prokomentuvaly Bogumila Berdykhovska ta Olya Hnatiuk [interviu iz Yevhenom Sverstiukom, Ivanom Dziuboiu, Mykhailynoiu Kotsiubynskoiu, Mykhailom Horynem, Mykoloiu Riabchukom]*. Kyiv: Dukh i litera, 2004.
- Zahoruiko, Nataliia. "Epistoliarna publitsystyka shistdesiatnykiv". *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya Filolohiia* 2, № 42 (2019): 190–194.

H. Malaia

THE EVENTS OF THE "PRAGUE SPRING" IN THE PERSPECTIVE OF MEMOIRS AND CORRESPONDENCE OF THE UKRAINIAN DISSIDENTS

The article examines the reaction of participants of the Ukrainian dissident movement to the remarkable events in Czechoslovakia during 1968 based on memoirs and correspondence. These ego-sources provide first-hand accounts of the enthusiasm, hopes, sadness, and despair that the dissidents experienced for a short time. Although the subjective character of these sources requires additional critical analysis and verification, the memoirs provide exceptional testimonies and impressions of these events. Reforms in Czechoslovakia aroused expectations among dissidents about the prospects for the democratic process in the Soviet Union. However, the sharp suppression of the democratization of Czechoslovak society has dispelled any illusions about possibilities for the transformation the Soviet totalitarian regime. The article presents the main alternative information sources that were used by dissidents. It also examines the main aspects of cultural interaction between Ukrainian and Czechoslovak intellectuals both before and during the "Prague Spring", focusing on the specific reactions and measures those Ukrainian dissidents took after the invasion of Prague.

Keywords: dissident movement, "Prague Spring", memoirs, letters, samvydav (self-publishing), liberalization.

Матеріал надійшов 27.03.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)